

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАН І РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

DEMOGRAPHIC PROBLEMS IN UKRAINE AND THEIR INFLUENCE ON THE STATE AND DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY IN MODERN CONDITIONS

УДК 331.1:314.18(477)

Чумак О.В.

к.філософ.н., доцент,
доцент кафедри економічної теорії та підприємництва
Запорізький національний технічний
університет

Федорченко О.К.

старший викладач кафедри економічної
теорії та підприємництва
Запорізький національний технічний
університет

Chumak Olena

Zaporizhzhia National Technical University

Fedorchenko Olga

Zaporizhzhia National Technical University

У статті розглянуто основні тенденції розвитку економіки України в умовах загострення демографічних проблем, пов'язаних із низькою народжуваністю, прогресуючим старінням населення, високою його смертністю та незадовільним станом здоров'я, інтенсивною зовнішньою міграцією. Досліджено негативну динаміку основних демографічних показників населення країни, яка свідчить про суттєві перепони на шляху подальшого прогресивного розвитку національної економіки та інших сфер життя українського суспільства. Проаналізовано причини, мотиви, характер і наслідки міграції населення України, що найчастіше мають негативний вплив на ефективне використання і розвиток людського потенціалу в країні. Для мінімізації та усунення негативних наслідків цих проблем запропоновано конкретні заходи з активізації діяльності органів державної та регіональної влади щодо оптимізації демографічної та міграційної політики з метою підвищення рівня народжуваності населення й охорони здоров'я громадян, мінімізації рівня передчасної смертності, адаптації всіх сфер суспільства до наслідків старіння населення, збільшення рівня зайнятості серед молоді та жінок, створення ефективного механізму регулювання міграційних процесів в умовах європейської інтеграції та глобалізації.

Ключові слова: демографічна ситуація, старіння населення, народжуваність, смертність, здоров'я, міграція населення, соціально-демографічні чинники, зайнятість, людський потенціал, національна економіка.

В статье рассмотрены основные тенденции развития экономики Украины в

условиях обострения демографических проблем, связанных с низкой рождаемостью, прогрессирующим старением населения, высокой его смертностью и неудовлетворительным состоянием здоровья, интенсивной внешней миграцией. Исследована отрицательная динамика основных демографических показателей населения страны, которая свидетельствует о наличии существенных преград на пути дальнейшего прогрессивного развития национальной экономики и других сфер жизни украинского общества. Проанализированы причины, мотивы, характер и последствия миграции населения Украины, что чаще всего имеют негативное влияние на эффективное использование и развитие человеческого потенциала в стране. Для минимизации и устранения негативных последствий этих проблем предложены конкретные меры по активизации деятельности органов государственной и региональной власти относительно оптимизации демографической и миграционной политики с целью повышения уровня рождаемости населения и здравоохранения граждан, минимизации уровня преждевременной смертности, адаптации всех сфер общества к последствиям старения населения, увеличения уровня занятости среди молодежи и женщин, создания эффективного механизма регулирования миграционных процессов в условиях европейской интеграции и глобализации.

Ключевые слова: демографическая ситуация, старение населения, рождаемость, смертность, здоровье, миграция населения, социально-демографические факторы, занятость, человеческий потенциал, национальная экономика.

The world demographic problems affect the interests of all mankind. The greatest demographic contradiction that exists between countries in the global world is the rate of population growth. In developing countries, the level of population growth is the highest. And in economically developed countries, the peculiarity of growth is reflected in the reduction of the population, which is due to low birth rates and aging of the population. This group of countries also includes Ukraine. The article highlights world demographic problems that affect the interests of all mankind and shows that the greatest demographic contradiction that exists between countries in the global world is the rate of population growth. The paper reveals the main tendencies of the Ukrainian economy development in the context of the aggravation of the demographic crisis associated with low fertility, with the progressive aging of the population, its high mortality and unsatisfactory state of health, and intensive external migration. The dynamics of the main demographic indicators of the country's population, which become significant obstacles on the way of further progressive development of the national economy and other spheres of Ukrainian society life, is studied. The causes and motives of migration evoked by the unsatisfactory state of the economy and the level of incomes, the massive poverty of the population, which make Ukrainians to leave their country and seek a better fate abroad, are analyzed. The consequences of the migration of the population of Ukraine for the further economic development of the country and its labor potential are determined, which, on the one hand, increases the opportunities for the domestic workforce for career development, professional realization and increase of incomes, and on the other hand - they influence the state of the national economy negatively as a whole. , namely: creating a labor shortage in separate segments of the labor market; promote the elimination of skilled and intellectual labor potential and reduce its quality; reduce the number of able-bodied active population; devalue specialists; break family ties; create conditions for the loss of ethnic characteristics and cultural self-identification. Measures are proposed to solve the demographic situation in the country by increasing the effectiveness of the state policy in order to create the necessary conditions for stimulating the increase of the birth rate, reducing the mortality rate, increasing the number of workplaces, increasing the cost of the health care system modernization, improving the educational and professional level of the population, minimizing negative consequences of the intensification of migration processes.

Key words: demographic situation, population aging, fertility, mortality, health, migration, socio-demographic factors, employment, human potential, national economy, state demographic and migration policies.

Постановка проблеми. Демографічний чинник є одним із визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як чинник і водночас як результат її функціонування. Від демографічних характеристик працездатного населення і показників демографічного розвитку залежить розвиток трудового потенціалу і, як результат, величина сукупного національного доходу. В умовах становлення постіндустріального, інформаційного суспільства XXI ст. ефективний розвиток національної економіки в інноваційному напрямі неможливий без глибокого розуміння наявних демографічних проблем, специфіки сучасної демографічної ситуації та міграційних процесів, що обмежують цей розвиток, визначення способів їх розв'язання та вимагають подальшого науково обґрунтованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальний аналіз основних чинників демографічних проблем в Україні в сучасних умовах був здійснений у працях Г. Баб'яка, В. Думанської, Л. Іванової, О. Макарової, О. Поздняка, П. Шевчука, В. Шишкіна. Демографічні процеси і структури, якісні та кількісні параметри відтворення населення стали об'єктом дослідження українських демографів Г. Воропаєва, Б. Крімера, Л. Слюсара, В. Стешенка, З. Пальян, О. Зорі, Н. Рингач. Розгляд стану та перспектив розвитку демографічних ситуацій на рівні регіонів знайшли відображення у наукових розробках Е. Лібанової, С. Аксьонової, М. Гудзя, А. Гавриленко, М. Дуран, І. Курило, Н. Левчука, А. Федоришиної. Теоретичною основою для дослідження особливостей регулювання міграційних процесів у країні стали наукові напрацювання М. Біля, В. Близнюка, Т. Калінеску, Д. Ніконова, К. Прокоф'єва, О. Риндзюк, І. Романенко, О. Ткачова та ін. Проблематику подальшого соціально-економічного розвитку в Україні в інноваційному напрямі в умовах глибокої демографічної та міграційної кризи на світовому та національному рівнях висвітлено в наукових працях Ю. Бажала, В. Гесця, А. Даниленка, Б. Данилишина, В. Александрової, А. Грищенко, О. Гармашової, Я. Максименко. Разом із тим проблеми впливу демографічних чинників та зростаючої міграції українського населення на трудовий потенціал країни і розвиток національної економіки в умовах глобальних викликів залишаються досі недостатньо дослідженими і вимагають нових наукових розробок та переосмислень.

Постановка завдання. Затяжна криза у вітчизняній економіці, негативний вплив на неї демографічних чинників, суттєве зниження народжуваності, якості та рівня життя населення, його висока смертність спричинили реальні масштабні втрати людського капіталу країни, погіршення та

старіння його трудового потенціалу. Ці негативні тенденції зумовлюють необхідність ґрунтовного дослідження демографічних проблем в Україні, реального стану її економіки в сучасних реаліях і формування пропозицій щодо вітчизняного людського потенціалу для побудови інноваційної моделі подальшого соціально-економічного розвитку країни, що й визначає мету статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Світові (глобальні) демографічні проблеми зачіпають інтереси всього людства. Суперечливі тенденції демографічного розвитку окремих країн посилюють і збільшують розрив у рівнях економічного розвитку між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються.

Сучасний «демографічний вибух», який розпочався з другої половини XX ст., за своєю силою та значущістю істотно перевершує всі попередні зростання населення, які відбувалися у Європі та світі. Про це свідчать останні дані: якщо у 1980 р. населення Землі становило 4,4 млрд осіб, у 1990 р. – 5,3 млрд, у 2000 р. – 6,1 млрд, у 2019 р. – 7,7 млрд, то, за прогнозами демографів, може становити до 2025 р. понад 8,5 млрд осіб, а за песимістичним сценарієм навіть 9,4 млрд. Згідно з розрахунками експертів Всесвітнього банку, населення Землі становитиме приблизно 10–11 млрд, але не більше 14,5 млрд осіб до 2045 р., після чого стабілізується у цих межах і зростати далі не буде. Сучасний демографічний вибух є переважно результатом розвитку медицини й охорони здоров'я в індустріальних і постіндустріальних країнах (вживання імунізацій і антибіотиків).

Зміст сучасної демографічної проблеми полягає у прирості населення планети у переважному обсязі за рахунок країн, що розвиваються: 95% усього зростання до 2025 р. відбуватиметься саме у цих регіонах світу.

Якщо для Європи щорічний середній коефіцієнт приросту населення на початку XXI ст. – 0,2%, то для Африки в наші дні – 3%. У 2025 р., за прогнозом фахівців, в Африці житиме в три рази більше людей, ніж в Європі: 1 млрд 580 млн проти 512 млн [1, с. 259].

Різке зростання чисельності населення, особливо в таких регіонах, як Африка, Азія та Південна Америка, пояснюється збереженням високого рівня народжуваності та зниженням рівня смертності (переважно за допомогою світового співтовариства). Але таке збільшення чисельності населення у цих країнах ускладнює вирішення багатьох соціально-економічних завдань, що стоять перед ними, призводить до зростання збройних конфліктів у них, загострення продовольчої проблеми, виснаження ресурсів, зниження рівня життя, поширення небезпечних захворювань, перетворення позитивних процесів урбанізації та міграції на негативні тощо.

Для економічно розвинених країн Північної Америки, Японії, Європи і низки інших притаманні проблеми іншого змісту: скорочення чисельності населення, яке зумовлене низьким рівнем народжуваності та старінням населення. До цієї групи країн належить й Україна.

Скорочення чисельності населення в країнах із розвинутою економікою та низьким рівнем народжуваності, передусім у країнах Європи та Японії, експерти ООН прогнозують до 2050 р., наприклад у Німеччині – на 9%, Польщі – на 17%, Латвії – на 23%, Росії – на 22%, України – на 28%, Румунії – на 29%, Болгарії – на 34% [2].

Дослідження, проведені в Україні, показують, що сьогодні нашої країні загрожує реальна небезпека – демографічна криза, яка супроводжується не лише найбільшими матеріальними збитками, а й непоправними людськими втратами.

Складна демографічна ситуація в сучасній Україні зумовлена багатьма негативними чинниками і тенденціями, які вона успадкувала не лише з радянських часів, а й здобула в умовах сьогодення через несприятливу соціально-економічну ситуацію. Найбільш гострими демографічними проблемами для українського суспільства, на думку більшості вітчизняних економістів і демографів, є: низький рівень народжуваності, що не забезпечує навіть простого відтворення населення; високий рівень його старіння, що негативно позначається на всіх показниках демографічного розвитку; зменшення чисельності населення через депопуляцію внаслідок втрати частини території країни через воєнну агресію та інтенсивну зовнішню трудову міграцію; низький рівень здоров'я, життєздатності і передчасної смертності населення, перш за все чоловіків працездатного віку; маргіналізація значної частини населення внаслідок складної перебудови соціальної стратифікації суспільства на принципах посилення економічної та соціальної нерівності [3, с. 46]. Усі ці чинники безпосередньо впливають на кількісно-якісний, кваліфікаційно-освітній рівень робочої сили, людський потенціал у цілому, які, зрештою, впливають на соціально-економічний розвиток країни, забезпечують державний та індивідуально-людський добробут її населення.

Вихідною базою для визначення масштабів демографічної проблеми в Україні є фактична чисельність населення. Станом на 1 грудня 2018 р. загальна кількість населення становила 42 177 579 осіб, і це без урахування окупованих територій в умовах відсутності перепису населення з 2001 р. Цей показник на 208 тис. нижчий, аніж за цей час у 2017 р. Для довідки: на момент підрахунку чисельності населення в 2015 р. на території України проживало 45,15 млн. осіб, у 2016 р. – 45 млн., у 2017 р. – 44,83 млн осіб. ООН раніше вже давала прогноз, згідно з яким насе-

лення України до 2030 р. може скоротитися на 3 млн осіб, а до 2050 р. її чисельність становитиме 36,4 млн осіб.

Лише в 2018 р. кількість українського населення скоротилася на 208 тис. осіб порівняно з 2017 р. Значною мірою це пов'язане зі сталою тенденцією щодо збільшення чисельності померлих над чисельністю новонароджених. Так, за даними служби статистики, із січня до листопаду 2018 р. в Україні народилося 312,6 тис осіб, а в 2017 р. – 335,5 тис, загальне співвідношення між померлими і новонародженими в середньому становить на 100 померлих тільки 58 новонароджених [4]. Таке скорочення населення України є одним із чинників, що загрожує не просто нацбезпеці, а й самому існуванню української нації.

Різде зменшення народжуваності пов'язане, насамперед, із загостренням економічних проблем функціонування сім'ї як осередку відтворення населення, зокрема з недостатньою матеріальною її забезпеченістю, неналежними житловими умовами, погіршенням побутових умов існування, зменшенням кількості дитячих садків і ясел, складністю поєднувати сімейні обов'язки з професійною діяльністю. Під час IV Всеукраїнського форуму сім'ї наголошувалося, що в країні інститут сім'ї перебуває в критичному стані і через зростання кількості розлучень, безробіття, воєнні дії на Сході держави. Так, за п'ять років війна забрала життя 13 тис українців, близько 3 тис із них – військовослужбовці. До цього слід додати ще й кількість перерваних вагітностей, яка тільки в офіційних медичних закладах щороку становить понад 100 тис [5].

Що ж до показників смертності серед українців, то її коефіцієнт за останні роки мало змінився з 2016 р. і сьогодні становить 11,1%. Основними причинами смертності в нашій країні є: низький рівень доходів населення; поширення бідності та злиденності; забруднення довкілля, відставання від досягнень сучасної медицини, зруйнована внаслідок затяжної економічної кризи система медичного обслуговування і профілактики хвороб; нестабільність, що призвела до численних тривалих стресів, захворювань та суїцидів; багаторазове подорожчання ліків. За хворобами систем кровообігу та злоякісних новоутворень зростає частка померлих за останні роки і нині займає дві третини усіх причин смертності.

Слід також ураховувати і достатньо високий рівень смертності від зовнішніх причин, у тому числі й через несприятливі умови праці, використання робочої сили на технологічно застарілих, шкідливих і небезпечних виробництвах, травми на виробництві, професійні захворювання, дорожні аварії, які є основою для передчасної смертності (до 65 років) і притаманна здебільшого для чоловіків у розквіті фізичних та інтелектуальних сил.

Щороку в Україні відбувається півмільйона кримінальних злочинів, близько 10 тис самогубств; понад 100 тис українців щороку стають на медогляд із важкими психічними розладами, що викликані вживанням алкоголю та наркотиків.

Показники смертності чоловіків в Україні у працездатному віці майже у три рази вищі, ніж у жінок (із загальної чисельності померлих у працездатному віці жінки становлять 27,7%, тоді як чоловіки – 72,3%), а різниця між очікуваною тривалістю життя жінок та чоловіків досягає 11–13 років. Рівень смертності українських чоловіків у віці 25–64 років у чотири рази перевищує смертність чоловіків європейських країн, що скорочує показники їхньої середньої тривалості життя на 15 років. Висока смертність серед чоловіків теж впливає на зменшення народжуваності через зміни у соціальному статусі жінки, розширення сфери її діяльності поза сімейних інтересів [6, с. 136].

Специфіка демографічних процесів (зростання смертності, зниження рівня народжуваності, деформація статеві структури населення та ін.) призводить до того, що загальна чисельність найбільш продуктивної групи населення віком від 20 до 40 років постійно скорочується, а кількість людей похилого віку, зайнятого у різних сферах суспільного життя, збільшується. Про це свідчать такі дані. У 2017 р. частка населення України віком від 60 років і старше становила 23% (ще 50 років тому вона становила 10,5%). Уже сьогодні за показником старіння Україна посідає 29-е місце у світі, а за прогнозами спеціалістів, особи працездатного віку в нашій країні в 2019 р. становитимуть 53,3%; у 2024 р. – 52,9%; у 2029 р. – 53%.

Демографічне старіння українського населення загалом і його працездатного контингенту зокрема зумовлює низку викликів для вітчизняної економіки, зокрема: трансформацію трудового потенціалу; зміну співвідношення економічно активної й неактивної частин населення; скорочення бази відтворення демографічного та трудового потенціалу; збільшення витрат на систему охорони здоров'я та необхідність її перебудови; зниження професійної мобільності і недостатню освітньо-професійну гнучкість старіючої робочої сили; ослаблення адаптаційних можливостей до нових змін. Усі ці виклики можуть негативно позначитися на подальшому соціально-економічному розвитку країни, особливо в умовах швидкого руху глобальної економіки в інноваційному напрямі [3, с. 46].

Важливим складником економічного розвитку країни та її трудового потенціалу є міграція, яка, з одного боку, розширює можливості для населення щодо кар'єрного зростання, професійної реалізації і збільшення доходів, а з іншого – негативно впливає на стан національної економіки у цілому, а саме: створює дефіцит робочої сили в окремих сегментах ринку праці, особливо в найбільш пер-

спективних та інноваційних сферах діяльності; сприяє вимиванню кваліфікованого та інтелектуального трудового потенціалу і зниженню його якості; скорочує кількість працездатного активного населення; декваліфікує спеціалістів; розриває сімейні зв'язки; створює умови для асиміляції та призводить до втрати етнічних ознак і культурної самоідентифікації.

Найчастіше серед причин, які змушують усе кинути і поїхати, українці називають низький рівень життя на батьківщині (на це послалися 31% респондентів, бажаючих виїхати на ПМП за кордон), копійчані зарплати (25%), зубожіння (8%), поганий стан вітчизняної економіки (6%), обридлу боротьбу за виживання (5%). Найбільше виїхати за кордон хочуть легкі на підйом молоді люди (до 30 років) і представники так званого першого середнього віку (30–39 років), тобто найбільш продуктивна частина працездатного населення країни, що насторожує дослідників. Найчастіше схильні до міграції студенти та учнівська молодь, серед яких про виїзд за кордон замислюється практично кожен другий. Деяко рідше (чотири особи з десяти) про готовність виїхати за кордон повідомляли співробітники великих приватних підприємств, дрібні й середні бізнесмени, а також безробітні [7, с. 53].

За даними Державної міграційної служби України та МЗС України, за кордоном сьогодні 3,2 млн українців уже постійно працюють і більшість із них не планує повернутися на батьківщину. 7–9 млн. людей їдуть на заробітки за кордон, через що Україна в 2019 р. посіла перше місце у рейтингу країн із найстрімкішим скороченням працездатних ресурсів. На другому опинилася Болгарія, а на третьому – Румунія [8]. Зростаюча трудова й освітня міграція стає все більш серйозним негативним чинником, який стримує збільшення внеску людського потенціалу в створення умов для економічного зростання в країні та для подальшого розвитку національної економіки в інноваційному напрямі.

На жаль, у сучасній Україні відсутня цілісна концепція державної міграційної політики, яка була б спроможна ефективно та швидко реагувати на зміну міграційної ситуації, вживати адекватні заходи щодо регулювання міграційних переміщень.

Отже, до найгостріших сучасних демографічних проблем України належать: низький рівень народжуваності і висока смертність; депопуляція; скорочення чисельності населення працездатного віку та значна міграційна активність.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження вказує на наявність низки потенційних ризиків для сталого соціально-економічного розвитку країни, пов'язаних із сучасною складною демографічною ситуацією в Україні.

Важливим завданням держави у цих умовах має стати активна демографічна та міграційна політика, яка потребує, насамперед: створення необхідних умов для стимулювання підвищення народжуваності через формування комфортного соціально-економічного середовища, особливо для сімей із дітьми, на основі підвищення рівня й якості життя українського суспільства; зниження рівня смертності за рахунок зменшення кількості застарілих, шкідливих, працемістких виробництв і переведення їх на інноваційні рейки; поліпшення фізичного та психічного здоров'я населення, поширення в суспільстві стандартів здорового способу життя, модернізації державної системи охорони здоров'я, профілактики та ранньої діагностики; адаптація системи освіти й економічної сфери до прогресуючого старіння населення шляхом збільшення періоду продуктивної творчої праці літніх людей через формування індивідуальної мотивації до освітньо-професійного саморозвитку протягом усього життя; вдосконалення державної міграційної політики щодо більш ефективного регулювання територіальних міждержавних переміщень населення та зовнішніх трудових й освітніх міграцій, мінімізації негативних наслідків інтенсифікації міграційних процесів, створення сприятливих умов для повернення частини вітчизняних мігрантів на батьківщину.

Тільки виважене ефективне вирішення демографічних і міграційних проблем в Україні дасть потужний імпульс для зростання населення в країні, для здійснення реформування національної економічної системи в інноваційному напрямі, дасть змогу зберегти кваліфікаційний потенціал держави і досягти нових стандартів якості життя та безпеки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Демографія : учебник и практикум для академического бакалавриата / под общ. ред. М.В. Карманова. Москва : Юрайт, 2019. 287 с.
2. Современная демографическая ситуация в мире. *Stav-geo*. 19 апреля 2019 г. : вебсайт URL: https://stav-geo.ru/load/referat_doklad_statja/sovremennaja_demograficheskaja_situacija_v_mire/60-1-0-431 (дата звернення: 22.05.2019).
3. Слюсар Л. Демографічні передумови інноваційного розвитку: сучасні проблеми та способи їх подолання. *Україна: аспекти праці*. 2019. № 1. С. 45–50.
4. Кириченко А. Населення України за рік скоротилось на 200 тисяч. *Громадське ua*. 19 січня 2019 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-za-rik-naselennya-skorotilos-na-200-tisyach> (дата звернення: 21.05.2019).
5. Демографічна криза в Україні: Турчинов озвучив невтішні цифри. *Укрінформ*. 01 березня 2019 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2650986>

demograficna-kriza-v-ukraini-turchinov-ozvuciv-nevtisnicifri.html (дата звернення: 21.05.2019).

6. Іванова В.І. Людський потенціал: демографічні чинники його формування в сучасних умовах. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2018. № 3(67). С. 131–139.

7. Ксєнз Л. Почему украинцы мечтают об эмиграции и куда они хотят уехать ? *Маркетинговые исследования в Украине*. 2017. № 2. С. 52–53.

8. Гавриш О. До Європи на заробітки. Як Україні вирішити проблему трудової міграції? *Слово і діло*. 25 січня. 2019 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/01/25/pogljad/ekonomika/jevropy-zarobitky.-yak-ukrayini-vyrishyty-problemu-trudovoyi-mihracziyi> (дата звернення: 22.05.2019).

REFERENCES:

1. Karmanov M.(2019) *Demografiya : uchebnik i praktikum dlya akademicheskogo bakalavriata* [Demography: a textbook and a workshop for academic undergraduate] Moscow: Jurait. (in Russian)
2. *Stav-geo*. (19 april 2019) (Electronic journal). Sovremennaja demograficheskaja situatsia v mire [Modern demographic situation in the world] – Available at https://stav-geo.ru/load/referat_doklad_statja/sovremennaja_demograficheskaja_situacija_v_mire/60-1-0-431 (accessed 22 May 2019).
3. Slusar L.(2019) Demografichni peredumovy innovatsiinogo rozvitku: suchasni problemy ta sposoby yich podolannia [Demographic prerequisites for innovation development: current problems and ways to overcome them] *Ukraine: aspects of labor*, no. 1, pp. 45-50.
4. Kirichenko Anna (2019) Naselennia Ukrainy za pik skorotylos na 200 tysiach [The population of Ukraine for the year decreased by 200 thousand] *Public ua* (Electronic journal). Available at : <https://hromadske.ua/posts/v-ukrayini-za-rik-naselennya-skorotilos-na-200-tisyach> (accessed 21 May 2019).
5. *Ukrinform* (2019) (Electronic journal). Demokratychna kriza v Ukraini: Turchinov ozvuchiv nevtishni tsifri [Democratic crisis in Ukraine: Turchinov voiced disappointing figures] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2650986-demograficna-kriza-v-ukraini-turchinov-ozvuciv-nevtisnicifri> (accessed 21 May 2019).
6. Ivanova V.(2018) Ludskii potentsial: demografichni chinnyky yoho formuvannia v suchasnykh umovakh [Human potential: demographic factors of its formation in modern conditions]. *Bulletin of socio-economic*, no. 3(67), pp. 131-139
7. Ksenz L. (2017) Pochemu ukraintsy mechtaiut ob emihraztii i kuda oni khotiat uekhat [Why Ukrainians are dreaming of emigration and where they want to leave]. *Marketing research in Ukraine*, no. 2, pp. 52-53.
8. Havrish O. (2019) Do Evropy na zarobitky. Yak Ukraini vyrishyty problemu trudovoi mihratsii? [To Europe for earnings. How to solve the problem of labor migration in Ukraine?]. *Slovo i dillo* [Word and deed] (Electronic journal). Available at: <https://www.slovoidilo.ua/2019/01/25/pogljad/ekonomika/jevropy-zarobitky.-yak-ukrayini-vyrishyty-problemu-trudovoyi-mihracziyi> (accessed 22 May 2019).